

«Зар заман» деп аталған кезеңнің ең көрнекті ақыны

Каренов Р.С.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Статья посвящается жизни и творческой деятельности видного поэта XIX столетия Шортанбая Канайұлы. Даются сведения об исследовании творчества жырау его последователями. Автор показывает, что в творчестве поэта находят отражение исторические события первой половины XIX в., доказывает, что он был большим мыслителем своего времени. В статье отмечается, что самобытность стихосложения, присущая творениям Шортанбая, выделяет его жырау в истории казахской поэзии. Указывается, что философ-жырау затрагивал важные общественные проблемы своего времени, в частности вопросы религии и морали. Подчеркивается, что художественные особенности творчества Шортанбая глубоко национальны и самобытны.

Shortanbaja Kanajuly is devoted to life and creative activity of the visible poet of XIX century. The information on creativity research жырау are supplied by its followers. It is shown that in its creativity find reflection historical events of first half of XIX-th century. It is proved that it was the big thinker of time. It is noticed that originality стихосложения, inherent in its creations, allocates a heritage of Shortanbaja жырау in the history of the Kazakh poetry. It is underlined that the philosopher — жырау mentioned important public problems of time, acted concerning religion and morals. It is underlined that art features of creativity of Shortanbaja it is deep national and are original.

Кіріспе

Шортанбай Қанайұлы — XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының ең көрнекті өкілдерінің бірі. Оның мұрасы күні бүгінге дейін жұртшылыққа жаңсақ немесе жадағай ұғындырылып келді. Бұл түсінікті де. Данышпан жыраудың сөздері елдігінен, мемлекеттік жүйесінен айырылып, отарлық халге түскен арада жұрттың ащы зары, өшпес өкініші, арман-мұратынан нәр алған еді.

Қазақ Совет энциклопедиясының 4-томында: «Зар заман» — XIX ғасырда Қазақстанның Россияға қосылуы аяқталып, патша үкіметі бұрынғы ел басқару тәртібін жойып, 1867–1868 жылдары қазақтарды басқару жөніндегі ереже бойынша жаңа тәртіп орнатқан кезде туған ағым. Алғаш... ақын Шортанбай Қанайұлы «Зар заман» атты зарлы өлең шығарып, ол ел ішінде кең таралды. Бұдан кейін де сол кезеңде басқа да ақындар осы тақырыпқа көптеген өлең-жырлар шығарды» [1], — деп көрсетілген.

Шортанбай жырау өзіне дейінгі Бұқар, Тәттіқара, Ақтамберді жыраулар мен Шал ақынның мол мұраларымен жақсы таныс болған. Өмірінің дені Арқа өңірінде өткен ол Жанғұтты шешенмен достық қарым-қатынаста болып, сыйластықпен ғұмыр кешкен.

Шортанбай шығармаларының зерттелуі

Жыраудан қалған әдеби мұраның кейбір нұсқалары XIX ғасырдың екінші жартысында жекелеген кітап түрінде де, әр түрлі қолжазбалар арқылы да, ауызша да кеңінен таралады. Ақын мұрасын жинастыру ісіне В.Радлов сияқты ұлы ғалым, Н.Коншин сияқты білімдар адвокат — орыс халқының парасатты, зиялы ұлдары айрықша мән береді. Оның қазақ халқының сөз өнерінде, рухани өмірінде алатын орнын анық бағамдайды.

XIX ғасырдағы алдыңғы қатарлы озық ойлы еуропа оқымыстылары қазақ халқының шешендік сөздері мен ән өлеңдерін, тұрмыс-салт жырлары мен тарихи дастандарын ел арасынан жазып алып, оны орысша, қазақша үлгіде Петербор, Қазан, Уфа, Омбы, Орынбор, Орал, Астрахан, Ташкент, Семей қалаларында жариялап отырған. Мәселен, 1866–1907 жылдары Петербор Академиясының академигі В.В.Радлов қазақ халық әдебиетінің негізінде 10 томдық жинақ шығарады. Соның «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Часть 3. Киргизское наречие» деген 3-томы 1870 жылы Петербор қаласында шықты. Кітапқа қазақ ертегілері, қиссалар, батырлар жыры, қара өлең, айтыстар, жоқтау, толғаулар енгізілген. Соның «Айтыс» деген тарауында Жанак пен Түбектің, Ұлбике мен Күдері қожаның, Шортанбай мен Орынбайдың айтыстары және оның «Зар заман» атты өлеңі жарияланған.

Кезінде атақты фольклорист-оқымысты Г.Н.Потанин да Сырымбет деген жерде Шортанбай мен Шөженің айтысын жыршылардан жазып алған. Ол айтыстың бір үзіндісін өзінің белгілі еңбегінде («О казак-киргизских преданиях») жариялаған.

1883 жылы Ташкент қаласында «Киргизская хрестоматия. Сборник образцов народной литературы киргиз Туркестанского края» деген жинақ шықты. Оны құрастырған белгілі ғалым Я.Я.Лютш. Аталған жинақта Түркістан, Шымкент, Әулиеата қазақтарының мақал-мәтелдері, терме өлеңдері, Айдос батыр, Болық пен Әзілкештің айтысы және Шортанбайдың «Зар заман» деген өлеңі басылды.

Өлең-сөздің асқан шебері Шортанбайдың бірінші кітабы 1888 жылы Татарстанның астанасы Қазан қаласында «Қисса-и Шортанбай. Шортанбайдың бала зары» деген атпен 19 бет болып жарыққа шықты. XIX ғасырда Қазан қаласында қазақ және шығыс елдерінің кітаптарын басатын 13 баспахана болған. Ол баспаханалар екіге бөлінген: қазыналық және жекеменшіктік. Мысалы, «Университет баспаханасы» қазыналық меншікке бағынған. Онда университеттің оқу ісіне қажетті оқу құралдары мен тарихи маңызы зор көркем әдебиеттер басылған. Міне, осы өте беделді баспахана 1890, 1901, 1906 жылдары қазақ ақыны Шортанбайдың жоғарыда аталған кітабын үш рет жариялаған.

Сөйтіп, Шортанбай шығармалары XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында екі жолмен ел арасына кең тараған: біріншісі — ауызша, екіншісі — жазбаша.

Социализм дәуірінде шортанбайтану XX ғасырдың 30 жылдарынан басталады. Мәселен, 1931 жылы жазушы-фольклорист С.Сейфуллиннің құрастыруымен «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» деген еңбегі шықты. Сонда «Шортанбайдың бала зары», «Тар заман» атты толғаулары жарияланды.

1933 жылы жарияланған М.Әуезовтың, М.Жолдыбаевтың, Ә.Қоңыратбаевтың «XIX–XX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» деген кітапта ақынның әлеуметтік өлеңдерінің идеялық мазмұны аталды, некен-саяқ кемшіліктері сыналды.

1942 жылы жарыққа шыққан С.Мұқановтың «Қазақтың XVIII–XIX ғасырлардағы әдебиетінің очерктері» деген оқу құралында Шортанбай Қанайұлы реалист ақын, заманының ірі суретшісі, қырағы ақыны деп бағаланады.

Қырқыншы жылдардың басында Қазақстан Республикасының орта мектептерінде Шортанбайдың өмірі мен ақындық өнері арнаулы сабақ ретінде өткізілді. Мысалы, 1940 жылы Сәбит Мұқановтың құрастыруымен 8-ші сыныпқа арналған хрестоматия-оқулықта халық әдебиетінің ірі классиктері деп Шортанбай, Бұқар жырау, Дулат, Сүйінбай, Мұрат, Шернияз, Махамбет, Досқожа аталады.

Осындай ғылыми дәстүрді өткен ғасырдың 50-жылдардағы саяси жағдайы бұзып кетті. Бай дәстүрі бар қазақ әдебиетінің сан ғасырлық тарихындағы ең соқталы тұлғалардың бірі — Шортанбай мұрасы ұзақ жылдар бойы жұртшылыққа теріс түсіндірілді. Шортанбай есімі атала қалса, оны сөгіп, жерлеу большевиктердің (коммунистердің) парызы сияқты болды. Жырымдалып жарияланған бірлі-жарымды өлеңдерінің өзіне шүйліге сөйлеу әдетке енді.

Ол аз болғандай Шортанбай — «дүниеден безуші, соқыр фанатик, ескі би мен ескі ханды жақтайтын ескішіл ақын» деп айыпталды. Оның бұқарашыл, халықтық көзқарастары бұрмаланып көрсетілді. Ақынның дарынына шен келтірілді, көлеңке түсірілді. Тіпті, Шортанбайдың атын қазақ халқына құбыжық қылып көрсету үшін, ұлы ақын Абайды Шортанбайға қарсы қойды. Хакім Абай Шортанбайдың ақындық өнеріне күмән, күдік келтіріпті-міс деген өлең-сөздерді ойлап тапты.

Күні кеше ғана идеялық тазарту науқандарына Шортанбай елдің алдымен ілігіп отырды. Бұл ретте «Бес ғасыр жырлайды» жинағының алғашқы басылымында (1984) теріліп, тіпті біраз «түзеліп», «күзеліп» жарыққа шыққалы тұрған ақын сөздері жоғарыдан бастаушы, нұсқаушы мекемелер тарапынан түскен бұлтартпас жарлық нәтижесінде түп тамырымен жыртылып, сыдырылып алынып қалғанын айтудың өзі жеткілікті. Рас, «әділдік жеңіп», Шортанбай аталмыш кітаптың екінші басылымына енгізілді; сондай-ақ, бұдан бұрын, алпысыншы жылдарда академия жинақтарына да кірген болатын. Бірақ мұның бәрі — ақын сөздерінің шамалы бөлігі, әрі ең мәнді, нәрлі жерлері сылынып қалған, аталы жырдың өзі емес, көлеңкесі ғана еді [2].

Бұл жерде осы Шортанбайды 50-жылдардан бастап баспасөзде және жиналыстарда өршелене жамандаудың басты себебі неде деген сауал туындайды. Соның ішіндегі ең басты себебі — ірі халық ақынының Ресей патшалығының отарлық саясатына қарсы шығуы.

Мысалы, 1819 жылы Ресей императоры Александр I қазақ балаларын базардан сатып алуға, сол баланы басқа біреуге сатуға болады деген қатал заң шығарған. Дәл сол қатыгез заңға Шортанбай ашық қарсы шығады [3].

*Білмегеннің белгісі:
Балаңды бер деп орыс тұр,
Қайтемін деп болыс тұр.
Қорқар ма орыс қой дегенге,
Қазақты қамай түсіп тұр:
Басыңнан билік кеткен соң,
Малыңнан асып, балаңды
Бер деп, ақыл тапқан соң,
Тоғайды жеңіп қолға алған
Өз ақылы жеткен соң.
Бұ құсаға ел қайтіп шыдасын,
Шабынан шоққа түрткен соң!*

Бұл отаршылдар орнатқан қазақ арасындағы басыбайлы құлдықтың көрінісі еді. Ал басыбайлы құлдықты Сарыарқаға кім әкелді? Әлбетте Ресей патшалары әкелді. Олар Анна дейсіз бе, Екатерина дейсіз бе, Александр дейсіз бе, Николай дейсіз бе — бәрібір, бұзақы.

Ұлы жырау соларды ашық айыптады. Ол XIX ғасырда өз дәуірінің шындығын бүге-шігесіне дейін көрсете білген бірден-бір ақын. Шортанбай белгілі бір ортаның немесе аймақтың ғана емес, барша халықтың мұң-мұқтажын толғады. Көптің жоқтаушысы болды. Ресей отаршылдығының зорлығын көзімен көріп, жанымен, тәнімен сезінген ақын өзінің толғаулары арқылы ақиқаттың астарын ашып көрсетті.

Енді, міне, бар өмірі зармен өткен, өлгеннен соң да көрінде тыныш жата алмаған Шортанбай есімінің бүгінгі таңда ұлттық мақтанышқа айналуы — тәуелсіздік шапағаты деп білуге тиіспіз. Кезінде Шортанбай және онымен сарындас ұлтжанды ақындар хақында жазылған ғұлама ғалым, суреткер жазушы Мұхтар Әуезовтің «Әдебиет тарихы» оқулығы бүгінгі ұрпақтың қолына енді ғана тиіп отыр.

Ұлы Мұхтар Әуезов қазақ әдебиетінің тарихындағы бір ақындық мектептің өкілдерін «Зар заман ақындары» деп атаған себебін былайша түсіндірген екен: «Зар заман» деген — XIX ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгергі, ірі ақындардың барлық күй, сарынын бір араға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «Зар заман ақындары» деген ат қойдық» [4]. Бұл пікір — Шортанбай жыраудың әдебиетіміз тарихындағы бір дербес мектептің көшбасшысы екендігінің айқын дәлелі.

Шортанбай мұраларын зерттеу ісінде С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Х.Сүйіншәлиев, Т.Нұртазин, М.Мағауин, С.Қирабаев, Ы.Дүйсенбаев, К.Жүністегі, Ж.Қашқынов, С.Садырбайұлы, Т.Тебегенов, Р.Қожабеков, Ғ.Мұсабаевтар көп еңбек сіңірді.

Шортанбай жыраудың өмірбаяны туралы қысқаша мәліметтер

Шортанбай шығармашылығының қыр-сырын, мән-мағынасын жете түсіну үшін оның өмірін, оның ақын ретінде, азамат ретінде қалыптасуына әсер еткен жағдаяттарды байыптау ләзім. Өскен ортасын, өткерген заманын таразылау керек [5; 181].

Ақынның өмірбаяны турасындағы аз ғана мағлұматтар мынадай.

Шортанбай Қанайұлы үш жүзге ортақ Қожа руынан. Қазақ ішіндегі қожа нәсілі біздің жұртымыздың дін ісламды ұстануында, Құдай, Құран сөзін тануында, яғни ұлттың рухани ұйысуы жолында, игілікті қызмет атқарғаны белгілі.

Қазақ поэзиясының екімыңжылдық тарихын қамтитын «Екімыңжылдық дала жыры» атты кітапта Шортанбай жыраудың туған жері туралы былай деп жазылған: «Ақынның өмірбаяны туралы мәліметтер аз. Бұл жөніндегі деректердің көбі шашырап жеткен үзінді. Бір алуан мәліметтерге қарағанда, осы күнгі Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан ауданындағы Қаратау деген жерде туған. Екінші бір деректе Ақмешіт қожасы делінеді, бірақ өмір сүріп, ақындық құрған жері Қарқаралы уезіндегі Бесата деген ел. Алғашқы кезде Жамантай төренің маңында болған, кейін Жанғұтты бидің қолына барып, сонда өлген» [6].

Соңғы мағлұмат бойынша, Шортанбайдың дүниеге келген жері — қазіргі Қарағанды облысының Шет ауданы. Ақынның бүкіл ғұмыры осы өңірде өткен. Ол туралы Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, журналист, белгілі қаламгер Кәмел Жүністегі өзінің «Жаңсақтық» деген мақаласында былай

толғанады: «Шортанбай мұрасын толығырақ білуіме бала жасымнан жырау өлең-қиссаларын жатқа айтатын Әбеу, Көпжан сынды ақсақалдарды көзім көріп, әңгімелерін тындауым себеп болды. Әбеу он жеті жасында Шортекеңе атшылық етіп, сапарлас болған адам. Ол кісі жыраудың әр өлеңінің шығу мәнісін, оның қандай оқиғаға байланысты екенін жіктеп айтатын-ды. Ал Көпжан ақсақалдың қолында ақынның арабша қолжазбасы бар еді. Міне, осы кісілерден көшіріп алған дәптер менде де болды.

Өкінішке қарай, жыраудың өзім жинаған қолжазбасы 1962 жылы мен «Есеп» партиясын құрғаным үшін істі болғанымда құрып кетті. Мен түрмеге түсер шақта Әбеу де, Көпжан да дүниеден озған еді. Лагерьден қайтып келген соң да, бақылауда жүргеніме қарамастан, Шортанбай мұрасын зерттей бердім. Жыраудың қиссаларын айтқаны үшін 18 жыл түрмеде отырған Анарбек жыршыдан, 1943 жылғы тұңғыш ақындар айтысында бірінші орын алған Маясар ақыннан, тоқсандағы Қазі ақыннан жырау мұрасын теріп алуға келді».

Ақынның туған жері туралы өз ойын жазушы ағамыз былай тұжырымдайды: «Күдері қожаның ағасы — Смайыл. Ол Ағыбай батырдың сауатын ашқан молласы. Смайылдан Қанай туады. Қанайдан Шортанбай жырау Арқаның төрінде, Қатпар тауындағы Жалпақсаз қыстағында 1818 жылы дүниеге келген. Шортекеңнің туған үйі күні кешегі 1985 жылға дейін сақталып келді... Қожаның бәрі Қаратауда туды деген пікір дұрыс емес».

Сәбит Мұқанов «Халық мұрасы» атты тарихтық-этнографиялық шолуында мынадай қызық деректер келтірген: «Шортанбайдың қай жылы туып, қай жылы өлгенін, әкесі кім екенін, біз соңғы кезге шейін білмей келдік. Оның жас мөлшерін, әкесін бізге мәлімдеген ақын Доскей Әлімбайұлы (1850–1946).

– Мен Шортанбайды 25 жасымда Арғын Саңырақтың үйінде көрдім, — дейді Доскей, — ол менен 32 жас үлкен. Әкесі Қанай молдалық құрған, мал жиған кісі емес. Бар өмірі ел аралап, жыр айтумен өтті. Көбінесе, қарқаралық Құсбек төренің үйінде мекендеп жүрді.

Доскей 1850 жылы туған. Шортанбай 32 жас үлкен бола, 1818 жылы туған болады. Өлерде айтқан жырында, Шортанбай 63 жастамын дейді, олай болса, 1881 жыл өлген болады.

Доскейдің бұл мәлімдеуі шындыққа жатады. Өйткені, Кенесарыға байланысты архивта, 1837 жылы бір жақтан қыз алып қашып келе жатқан Шортанбайды, Кенесары «патша үкіметінен шығарсын», — деп ұстап алып, Шортанбай жалынышты жыр айтқан соң, босатты деген материал бар. Бұл материал бойынша, Шортанбай сол кезде бала — бозбала. Егер оны 1818 жылы туды десек, 1837 жылы ол 19 жаста. Бұл жобаға келеді» [7].

Бұрын-соңды жазылған әдеби деректерде, Шортанбай «мұсылманша оқыған, діншіл ақын болған» деген сөз жиі айтылатын еді. Ол діни нанымдарға сын көзімен қараған. Тек адамның ақыл өлшеміне қайшы келмейтін қағидаларды ғана қабылдаған. Сырты сопы, іші арам, кейбір қожа-молдаларды жаратпаған.

Жас кезінен өнер жолын таңдаған Шортанбай, қайткенде де өз әулетінің ежелгі дәстүрінен аулақтап кетпейді. Бір кездегі Қожа Ахмет Ясауи сияқты, мүрид жинап, азан шақырмаса да, сол дана ұстаз үлгісімен шарифат қағидаларын, адамгершілік, иман жолын өлең-жыр арқылы насихаттайды. Сонымен қатар сақараның суырып салма ақындарының әдетімен топқа да түседі. Көптеген айтыстарға қатысады. Шортанбай шығармалары халық арасына кеңінен тарайды. Себебі ақынның шығармашылығына халық өмірінде орын алған қоғамдық-әлеуметтік өзекті мәселелер арқау болды. Шортанбайды Ресейдің отарлау саясатына байланысты қазақ қоғамында капиталистік қатынастардан туындаған бетбұрыстар бейтарап қалдырған жоқ. Адамдар санасы мен адамгершілік болмысында болып жатқан өзгерістер ақынды қуанта алмайтын еді. Кейініректе: «Шошимын кейінгі жас балалардан», — деп Абай секемденген ахуал Шортанбай тұсында әлеуметтік кеселге айнала бастаған-ды. Сондықтан да Ш.Қанайұлы өзінің туындыларында келеңсіз құбылыстарды сынап, халықтың ауыр тұрмысын бүкпесіз жырлауы түсінікті. Бұл оның жан айғайы деуге болады.

1868 жылдың қысында Шортанбай өкпесіне суық тиіп ауырып шықты. 1870 жылдары жасы елуден асқан ақын халқының жағдайы мүшкілденіп, рухани азып-тозып бара жатқанын көріп, мүжіле түсті. Жаралы жанына өкпе ауруының асқынғаны қосылды. Яғни өмірінің соңғы жылдары халқының қасіреті мен өзінің өкпе сырқаты екі жақтан меңдеткендіктен, бұл ақынның қайғылы, зарлы толғаулар төккен кезеңі болды. Енді ақын Арқаның әнші, күйші, өнерпаздары бас қосқан сауық-мерекелі мәжілістерінен де қол үзіп, Құдайға бірыңғай күндіз-түні құлшылық етуге көшті. Дін, ғибадат жолына біржола берілді. Көп жылдар бойы дәм-тұздары жарасқан Жамантай төреден рұқсат сұрап,

Бұғылы-Тағылы тауындағы Ақсу-Аюлы өзенінің жағасын мекендейтін Сарым руының беделді адамы, шешен Жанғұтты бидің аулына біржолата көшіп барды.

Өмірінің соңғы жылдарында Шортанбайдың ақындық қызметі маңызданып, тереңдей түсті. Оның ышқынған жан күйзелісі, жан айқайы сынды жырлары қазақ даласындағы өзі тектес Дулат, Мұрат, Әубәкір сынды зар заман ақындары өлеңдерімен үндесіп жатты.

XIX ғасырдағы қазақ халқының асқан дарынды ақыны Шортанбай Қанайұлы 1881 жылы 63 жасында дүниеден көшті. Қысқасы, Шортанбай жөнінде бізге жеткен шашыранды мәліметтер осы ғана.

Ақынның «Көз көрген қазақ батыры» атты толғауы

Шортанбайдың ойшыл ретінде қалыптасқан, ақын ретінде тұлғаланған заманы қазақ халқының жаңа тарихындағы ең ауыр кезеңдерінің бірі болды.

XIX ғасырдың алғашқы ширегінде патша үкіметі Қазақстанға саяси өзгерістер енгізуге тырысты. 1822 жылғы «Сібір қазақтары туралы жарғы» далалық аудандарды басқарудың құрылымын өзгертті. Енді басқарудың округтік жүйесі енгізілді. Қарқаралы (бұрынғы Бөкей ханның иелігіндегі) және Көкшетау (Уәли ханның иелігіндегі) округтерін құрып, Орта жүз бен Ұлы жүздің рулары мекендеген аймақтардың түйіскен жеріндегі жайылымдарды тартып ала бастады.

XIX ғасырдың 30-жылдарында отаршылдық саясатқа қарсы Абылайдың кіші ұлы Қасым төре бас көтерді. Қоқан хандығына арқа сүйемек оймен, 40 мың үймен Қоқан хандығының қол астына көшіп барды. Оның қоқандықтардан күткен үміті ақталмады. Ұлдары Саржан, Есенгелді, кейінірек өзі мерт болды. Отарлық езгінің күшеюі, шұрайлы жерлерді тартып алып, бекіністер салу Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысын тудырды. 1838 жылдың көктемінен бастап Кенесары жасақтары патша әскеріне қарсы жоспарлы күрес жүргізді.

1847 жылы сәуірде Кенесары жасақтарымен қырғыз жеріне басып кірді. Кенесарыны Тоқмақтың маңында Кекілік-Сеңгір тауындағы Майтөбе деген жерде қырғыздар мен генерал Вишневский жасағы, Қоқан хандығының әскері қоршауға алып тұтқынға түсірді де, айуандықпен өлтірді [8].

Сонымен, Кенесары хан бастаған, бүкіл Қазақстанды қамтыған азаттық соғысы ауыр жеңіліспен аяқталды. Елдің бар қуаты сарқылып, бар тірлігі суалғандай көрінді. Кенесары қозғалысына жалғас, немесе бұдан соңғы, байтақ елдің шартарабындағы көтеріліс ошақтарының барлығы тұншықтырылды. Батыс Қазақстанда Исатай, Сыр өңірінде Жанқожа, Маңғыстауда Досан батырлар қазаға ұшырады. Азаттық жаршысы Махамбеттің басы шабылды, Шернияз ақын іштен тынып, Нысанбай жырау қайғы тұңғиығына батты. Жұрт қорғаны батыр ерлер түгел жер жастанса, ұлт ұраншысы өршіл ақындар тегіс кіріптар халге жетті. Ел иесіз қалды. Қанға бөкті. Талауға түсті. Отаршыл Ресей бүкіл қазақ даласын біржолата жалмап жейтін зымиян да озбыр саясатын жүзеге асыра бастады. Міне, дәл осы кезеңде үн көтерген Шортанбай шығармашылығы бұғауға түскен кәріп елдің жан тәсілім ышқынысы ғана емес, бағы қайтса да, рухы өшпеген өміршең халықтың қайрат-қуатының, ұлттық санасының көрінісі болды [5; 182].

Кенесары ханның өлімі — Шортанбайға бір ауыр тиген оқиға еді. Сондықтан да ол Кенесары мен Наурызбайдың ерлік істерін әрі жоқтай, әрі дәріптей жырлады. Ақынның «Көз көрген қазақ батыры...» жыры — Кенесары хан мен Наурызбай батыр туралы жоқтау мазмұнындағы толғау [9; 134]:

*Көз көрген қазақ батыры,
Алысқа кеткен дағбыры.
Хан Кенедей ер қайда,
Шейіт боп біткен тағдыры.*

*Өлшеулі күні біткен соң,
Аладан ажал жеткен соң,
Кәпір салған тұзаққа,
Ілініп бір кеткен соң,
Қош-қош айтып еліне,
Самалды шалқар көліне,
Құбақан сағым беліне,
Иманын тілеп Аладан,
Көзден таса ақыры.*

*Наурызбай төре ер еді,
Өн бойы өнер сері еді,
Кәпірмен сансыз шайқас сап,
Дәл ортада айқасып,
Бекерге өлем демеді,
Күркіреп солар тұрғанда
Қазақты жау жеңбеді.*

*Хан Кене кетті арадан
Орысқа қазақ қараған.
Шұбыртпалы Ағыбай,
Тобықтыда Құнанбай,
Байсейіт пен Жанғұтты,
Дүйсенбай мен Қоңыр жүр
Тілеп жәрдем Алладан.
Басқа амалы қалмаған,
Ынсапсыз екен бұл кәпір,
Жеріңді алды, малды алды,
Пәлесі жоқ салмаған,
Қайысады қабырғаң,
Көтере алмай салмағын.*

Сонымен, бұл толғауында жырау Кенесарының, Наурызбайдың халқының бостандығы, тәуелсіздігі үшін арпалысып, бастарын өлімге қиған ерлік, батырлық өнегелерін мақтаныш сезіммен жырлайды. Хан Кене арадан кеткен соң, «орысқа қазақ қараған» заман басталып, енді Алладан жәрдем тілеумен күн кешкеннен басқа амал қалмағанын айтады. Ақын мұңды, шерлі сырын ағытады.

Шортанбай айтыс ақыны ретінде

Кезінде Шортанбай ақындығына Сарыарқа сандақтары Біржан сал мен Ақан сері, Үкілі Ыбырай мен Мәди, Жанак, Шөже, Орынбай, Кемпірбай және т.б. арқалы өнерпаздардың игі әсері тигені анық. Жұлдыз атаулының бәрі де маңындағы қалың шоғырымен көрінетіні емес пе?! Қазақ әдебиетінің, мәдениетінің аспанындағы жұлдыздар шоғырымен бірге көрінетін Шортанбай қазақ елінің бірнеше аймақтарына тән жыраулық, ақындық ерекшеліктерді бойына сіңіріп қалыптасқан. Сонымен қатар ол айтыс ақыны ретінде бірнеше белгілі ақындармен сайысқа түскен.

Сарыарқадағы ақындық ортамен қоян-қолтық араласқан Шортанбайдың үлкенді-кішілі айтыстары оның атағының алысқа жайылуына себепкер болады. Көлемі әр түрлі «Шортанбай мен Шөже», «Шортанбай мен Орынбай», «Шортанбай мен Асан бұғы» айтыстары оның осы жанрдағы шеберлігін жан-жақты байқауға мүмкіндік береді.

Шортанбайдың Шөжемен болған айтысының толық нұсқасы сақталмаған. Бізге жеткен үзінділерінің өзінен-ақ әрі сыншыл өткір тілді, әрі бірін-бірі қадірлейтін сыйлы дарындардың тамаша сайысын көреміз [9; 134]. Шөженің мына шумағы осы ақиқатты терең аңғартады:

*Шортеке, ел сыйлаған пірім едің,
Сенімен айтысуға тұрып едім,
Басқадай қу соқыр деп кемсітпедің,
Басқа ақын тап өзіңдей ірі ме еді.*

Шортанбайдың шеберлігі шыңына жетіп, ақындық даңқы аймағына кең жайыла түскен уақыт — Тәуке баласы Құсбек төре аға сұлтан болып тұрған кез. Жыраудың Құсбек төренің ең сыйлы адамдарының санатында екенінің бір көрінісін оның Орынбай ақынмен айтысынан байқаймыз. Бұл айтыс Құсбек төренің ордасында өткен. Оны ұйымдастырушы — төренің өзі. Атағы бүкіл қазақ даласына танылған Орынбай ақынмен өткен айтыс екі жыр дүлдүлдерінің кезектесе отырып, бір-бір шумақтан жауаптасуынан құрылған [9; 132–133]. Олар бір-бірінің ел арасындағы абырой-беделін

жоғары бағалай білген. Екі ақын да ауыл, ағайын арасының бүтіндігін, ауызбіршілігін ойлайтын азаматтық биік тұрғыдан көріне алған.

Осы айтыстың өне бойынан Шортанбай ақынның тапқырлығын, сөзге шеберлігін, тілінің өткірлігін анық аңғаруға болады. Талай айтыстарда шындалып, сан рет жүлде алған Орынбай сияқты айтулы ақынмен сайысқа түскен Шортанбай өзінің алғырлығын, тілге тиек болар жағдайды бұрынырақ болжап, алдын орап кететін сезімталдығын танытады.

«Шортанбай мен Асан бұғы айтысы» — қалжың айтыс [9; 132]:

Шортанбай:

*Сөз айтайын Асанға,
Дүниешікке мақтанба.
Жәрмеңкеде қақтандың,
Дәулетің судай тасқанға.
Дүниеқордың мәнісі,
Жетпіске келді бұл жасың.
Дүниешік болды жолдасың.
Әндіжанның сарты едің,
Қай елдің ең қожасы?
Қаратауды тауладың,
Пәленше деген мырзасың.
Сарыарқаға келген соң,
Төрт аяқты жорғасың.
Осыниша жиган мүліктен,
Не көреді қу басың?
Талабың бар жалғаннан,
Әлі де болса аспаққа.
Дүниенің боғы үшін,
Күнде жосып аптапқа.
Ұяларсың ақырда,
«Мен раббін» деп сорғанда.*

Асан:

*Қаратаудың халқы едің,
Бір атадан жалқы едің,
Көк есекке мінуші ең,
Масақ теріп жүруші ең,
Әуелде күнде жанға қас
Қазаққа келіп, болдың мас.
Менің түбім сарт десең,
Неге атандың Қызыл бас.
Екеумізді пір тұтып,
Қалай заман бұзылмас.*

Шортанбай:

*Жәдігөй жарғыш болмаңыз,
Ақырет қамын ойлаңыз,
Жасың жетті жетпіске,
Иман бер деп сұраңыз.
Арқаға шығып нан жедің,
Нан жедің де дәндедің
Сұлу болса, сүйсем деп,
Жүйрігі болса, мінсем деп,
Күннен күнге сәндендің.
Арқадан қылып жайлауды,
Әркімнен алдың байлауды,
Қиямет күні болғанда,*

*Қандай жерде мекенің,
Сен ғаріптің сайлаулы.
Бұл айтқаным ақылым,
Аталас туған жақыным,
Қиямет күн кез болса,
Пайдасы болмас қапының.
Ағартты Құдай басыңды,
Өлшеп те берген жасыңды.*

Бұл жерде ескертетін жайт, ақынның сақал-шашы сәл жирендеу болған. Сондықтан құрдастары оны «Қызыл бас» деп атап кеткен («Қызыл бас» — Шортанбайдың лақап аты).

Айтыс барысында Шортанбай Асанға мынадай кінә тағады: сен қожа емессің, сарт едің ғой, қазақ арасына келген соң шалқып байып кеттің, төрт аяғың тең жорға болып алды. Енді соны місе тұрып, босқа желікпесең дегенді айтады.

Бұл айтыста Шортанбай адамзатқа қанағатшылдықпен, қарапайымдылықпен өмір сүру қажеттігін баяндайды. Ақын жылтыраған дүние-мүлікке қызыққан тойымсыздықтың тозаққа апаратындығын толғайды.

Шортанбайдың бәйіттері

Шортанбай мұрасын зерттеуге көп көңіл бөлген орыс зиялысы, этнограф, экономист, ұлы Абаймен таныс, біліс болған, жасында жер аударылып келіп тұрақтаған семейлік адвокат Н.Я.Коншин.

Н.Я.Коншин Шортанбай өлеңдерін жинастырып, қағазға түсіруді Қарқаралы қаласында тұратын Қоянбай Тұраров және Жүсіп Бөртебаев деген кісілерге тапсырған. Олар Коншиннің тапсырмасын ойдағыдай орындаған. Жиыны 611 жолдан құрылған өлеңдер топтамасын жасаған. Әрбір кесек жырға сандық ретпен бәйіт атауын берген. Үлкенді-кішілі он екі бәйіт құрастырған. Шортанбай өлеңдерін жинау жұмысын ақы, пұлсыз, сыйластық жөнімен жасаған.

Белгілі жазушы М.Мағауин өзінің «Шортанбайдың жаңа зары» атты мақаласында Омбы архивіндегі Н.Я.Коншин қорынан алынған Шортанбайдың жаңа шығармалары — бәйіттер туралы өз ойын былай түйіндейді: «Арнайы тапсырма — Шортанбайдың ел арасындағы әзірше беймағлұм жырлары турасында болса керек. Қоянбай да осы міндеттің мүддесінен шығуға тырысады. Бірақ кейде қолжазба нұсқалар арқылы да тарағанмен, негізінен ауыздан ауызға өтіп сақталған, оның үстіне басылған кітап әсерімен жаңғырған толғау-жырларда әрқилы қайталаулар ұшырамауы мүмкін емес еді. Тұтас бәйіттер болмағанымен, жекелеген түйдектер, толғам, тармақтар. Қолымыздағы нұсқаны мұндай үстемелерден тазарту, жаңа бір бәйіт үлгісін жасау — кезінде бір пара халық арасына осы қалпында тараған тиісінше таңбаланған мұраға қиянат болар еді. Оның үстіне, бәйіт атымен берілген кейбір бөліктер біраз қуатынан айырылып, жартыкеш қалыпқа түсер еді. Сондықтан Қоянбай-Коншин нұсқасын сол қалпында жұртшылық алдына тартып отырмыз...

Н.Я.Коншин Шортанбай толғауларын қолға түсірген соң, сөз жоқ, көп ұзамай оның орысша жолма-жол аудармасын жасатып алуға талап етеді. Бұл жұмыс Санкт-Петербург университетінің студенті, 1901 жылы елге жазғы демалысқа келіп жатқан Райымжан Мәрсековке тапсырылады. Р.Мәрсековтің осы архив бумасында сақталған аударманы бітірген соң Коншинге жазылған арнайы хаты 1901 жыл, 7 июльде Өскемен дуаны, Айыртау болысынан жолданыпты. Білімдар студент ең алдымен Қоянбай қолжазбасын бәйіт реті, тармақ жігімен бастан-аяқ қайта көшіріп шыққан, содан соң Шортанбай өлеңдерінің жолма-жол аудармасын жасаған екен. Жаңа көшірме қайбір тұста демесек, бұрмасыз, нақпа-нақ, толғаулардың текстологиясын қалыптауда қосымша көмекші болды, ал аудармалар — іждаһатты, сапалы, сол замандағы жақсы деңгейде» [10; 172].

Н.Я.Коншин қорынан Шортанбай жырауға қатысты тағы бір толғау ұшырасты. Ол туралы М.Мағауин былай ой толғайды: «... Қолжазбада телімсіз, ежелгі қазақтағы «данышпан қарт жыршылардың насихат өлеңінің» үлгісі ретінде берілген. Бұрыннан таныс бірлі-жарым тармақтар жайын айтпағанда, бүкіл ой жүйесі, болмыс-бітімі Шортанбайға тиесілі екендігіне күмән қалдырмайды. Түпнұсқада «Жыр насихат» деген атаумен берілген бұл толғауды да жарияға шығарып отырмыз» [10; 174]:

Бір насихат айтайын,
Тыңда мұны, жарандар.
Есіткенің ұмытпа,
Қайсыңда сенің сана бар?
Жақсы адамның белгісі,
Төңірегіне қаранар,
Артық-кем сөзге бармайды,
Өз ақылын шамалар.
Жамандардың белгісі:
Жақсы адамды көре алмас,
Жақсылар аттан жығылса,
Сыртынан тұрып табалар.
Жақсының тілін алмайды,
Өзі жақсы болмайды,
Талайына таласып,
Айнала аңдай қамалар.
Жаманға түссе бір жұмыс,
Болды деп қорқып қиын іс,
Дұшпандығын ойға алмай,
Ақыры соны паналар.
Жаман жанға мал бітсе,
Ұлықсынып тұрады,
Көтере алмай аз малды,
Өлгенше паңдық құрады.
Қонаққа бермей жұма күн,
Жасырып өзі тояды,
Үйіне келсе бір заріп,
Қаңғырып нағыз жүрсің деп,
Бір тостаған дәм берсе,
Кемітіп көзін ояды.
Сөйтіп жүріп бір жаман,
Жұт пенен жауға кез болып,
Айрылып малдан қалады.
Кісіге берген малы жоқ,
Құдайға берген қайыр жоқ,
Құдайдан бұған рақым жоқ,
Адамнан табар мейір жоқ.
Тірі қор сонда болады.
Атамыз қазақ алаш-ты,
Шаруасы малмен жарасты.
Мал шырдасы жер еді,
Өскен соң қазақ таласты.
Ел көбейіп, жер өспес,
Түңіліктей жерге қысылып,
Мал шырдасы қазақтың,
Жер-су түгел болмас-ты.
Бір шаруаның артынын
Егінді жерге салмақ-ты.
Үйренбеген бұ қазақ,
Ұқсатып оны салмапты.
Қара бауыр Сары-Арқа,
Шөбінен де, тасы көп,
Топырағынан құмы көп,
Салқар ағын суы жоқ.

Жалпақ елге біткендей,
Егіндік жер таппас-ты.
Егін де жерге салынар,
Аз-аз бидай алынар.
Егін тамақ қамынан,
Егінді бақса, мал кетер,
Мал кеткен соң, мән кетер,
Қазақтан басқа халықта,
Май шұрасы азайды,
Жерден алған бидайың
Майсыз тамақ болмас-ты.
Мал кеткен соң май кетіп,
Құр бидайды үнем қып,
Сірә да, қазақ оңбас-ты.

Ойлап тұрсам, жігіттер,
Сары-Арқада береке.
Ит жүгіртіп, құс салып,
Жүз жыл көрер мереке.
Көк ала шатыр тігулі,
Қонаққа деген көлеңке.
Ат басын қонақ бұрмайды,
Аударылып түсіп жатқаны,
Бағлан қозы сойғыз деп,
Сары қымыз сапырып,
Сатусыз ішіп тамақты,
Рахатқа батқаны.
Осыдан қарап ойласам,
Сары-Арқада береке,
Рас-ау деймін айтқаны.

Жаз қонғаны көкорай,
Шалғынға байлап биесі,
Кешке таман болғанда,
Ботасы боздап түйесі,
Айнала шуыл күңіреніп,
Мөңіреп сиыр бұзаулы.
Маңырап шулап табысар,
Қойлары мен қозысы.
Қаршыға алып қолына,
Дабылын байлап жанына,
Мылтығын салып мойнына,
Үйрек пен қаз ілгізіп,
Ақ сақалды күлгізіп,
Қазақтың қызық мұрасы.

Қыс қыстауға қонғаны,
Бір қызығы қазақтың
Қиратып соғым сойғаны.
Ит жүгіртіп, құс салып,
Сонармен таудан түлкі алып,
Мергені атып маралды,
Ол бозбаланың думаны.
Келе жатқан қазақтың
Бұрыннан осы жорасы.

*Алла тағалам біледі,
Сөздің осы ырасы.
Енді қандай болады,
Жаратқан хақтың
пәрманы?*

Ұлы ақынның жаңадан табылған шығармаларымен таныса отырып, біздің қосарымыз: Шортанбай Қанайұлының өз заманындағы көркем әдебиеттің қай саласына болсын ат салысып, белсене қатысып отырғанын ерекше ескерте кеткен жөн сияқты.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақ Совет энциклопедиясы. — 4-т. — Алматы: Қазақ Сов. энцикл. Бас ред., 1974. — 581 б.
2. *Шортанбай*. Зар заман сарындары // Жұлдыз. — 1991. — № 3. — 97 б.
3. Зар заман: Жыр толғаулар / Құраст. С.Дәуітов. — Алматы: Жалын, 1993. — 114–115-б.
4. *Әуезов М.* Әдебиет тарихы. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 192 б.
5. *Мағауин М.* Зар заманның мұң-наласы // Жұлдыз. — 2003. — № 1.
6. Екімыңжылдық дала жыры / Бас ред. Ә.Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2000. — 192 б.
7. *Мұқанов С.* Халық мұрасы: Тарихтық-этнографиялық шолу. — Алматы: Жазушы, 2005. — 272–273-б.
8. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2003. — 291-б.
9. *Шортанбай*. Келер заман // Жұлдыз. — 1992. — № 12.
10. *Мағауин М.* Шортанбайдың жаңа зары // Жұлдыз. — 2004. — № 10.

ӨОЖ 821.512.122

Шортанбай жыраудың үш зары

Каренов Р.С.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Статья посвящена одному из видных представителей казахской литературы XIX века — Шортанбаю Канайұлы. Автор подчеркивает, что в самых важных его сочинениях нашло отражение картина того очень сложного и смутного периода, в котором жил и творил поэт. Описывается, что поэт был не очень-то доволен историческими событиями своего времени, переменчивость времени жырау считал закономерным явлением, верил в светлое будущее. В статье подчеркивается, что сочинения Шортанбая богаты образами, насыщены национальными красками, высокой художественностью. Акцентируется внимание на сложном стихотворном размере творений жырау, досконально владевшего всеми художественными приемами традиционной поэзии. Автор обобщается мысль о том, что поэзия Шортанбая по сей день поражает нас оригинальностью и своим совершенством.

It is underlined that one of prominent representatives of the Kazakh literature of a XIX-th century — Shortanbay Kanajuly. It is shown that the picture of that has found in the most important his compositions very difficult and slughtly the period in which he lived and created. It is described that the poet wasn't very happy with historical events of time. It is noticed that changeability of time жырау considered as the natural phenomenon, trusted in the light future. It is proved that compositions of Shortanbaja are rich in the images, are sated by national paints, high artistry. The attention that the meter of creations жырау, thoroughly owning all artistic touches of traditional poetry is combined is focused. The thought that the poetry of Shortanbaja amazes us to this day with originality and the perfection is generalized.

Kіpіcne

Шортанбай Қанайұлы шығармаларының келер ұрпақтар үшін бағалы, таптырмас жақтары баршылық. Ең алдымен, ол өз кезіндегі әлеуметтік мәселені тұңғыш рет дерлік тиісті дәрежеге көтере білді. Сонымен қатар бұл мәселені шешуге, өзінің шама-шарқынша жауап беруге ұмтылған әдебиет